

**Bilyar Arkeolojik Keşiflerinin 50. Yıl Dönümü: Büyük Şehrin Araştırma
Sonuçları ve Sorunları***

Fayaz HUZİN, Zufar ŞAKİROV***
Çeviren: Selim KARAGÖZ******

Bu makale, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nin Alekseyevsky İli'nde bulunan Ortaçağ Doğu Avrupa arkeolojisinin emsalsiz anıtı, müstahkem bir yerleşim olan Bilyar'da yapılan araştırmaların ana neticelerini özetlemektedir. Bilyar hakkında Eski Rus kroniklerinden (kent, bu kroniklerde '*Büyük Şehir*' olarak zikredilir) ve 10. - 14. yüzyıl Arapça ve Farsça kaynaklarından az miktarda bilgi günümüze gelmiştir. Kent kalıntıları, 18. yüzyıldan beri tarihçiler tarafından bilinmekle birlikte arkeolojik kazılar ancak 1967'de başlayabildi. Araştırmacılar, 20 yıl boyunca sur duvarlarını ve beş kentsel mezar alanını (kent merkezindeki soylular mezarlığı da dâhil) araştırdılar; yüzlerce müşterek yerleşim yeri, kamu binaları ve su kuyularının yanında üç adet tuğla yapının kalıntılarını, caminin ana yapısından bağımsız minareye sahip bir ak taş Merkez Cami'yi ve birçok zanaat atölyesini (çömlekçilik, cam yapımı, demircilik ve metalurjik) ortaya çıkardılar. Bilyar kazıları sırasında yapılan keşifler, ülkenin

---

* Fayaz Huzin; Zufar Şakirov, "50th Anniversary of Bilyar Archaeological Expedition: Results and Issues of Great Town Investigation", *Povoljskaya Arheologiya*, No: 2 (20), 2017, pp. 8-27.

** Prof. Dr. Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Üyesi, Kazan A.H. Halikov Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Öğretim Üyesi. huzinfayaz@mail.ru

*** Doç. Dr., Kazan Federal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Doğubilimi Enstitüsü, Tataristan Tarihi, Arkeolojisi ve Etnolojisi Bölümü; Halikov Adındaki Arkeoloji Enstitüsü, Ortaçağ Arkeolojisi Anabilim Dalı Müdürü. zufar_alchi@mail.ru

**** Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, selimkaragoz@aksaray.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 17.02.2018; Makale kabul tarihi: 30.04.2018)

arkeoloji camiasından olumlu tepkiler aldı. 1980'lerin sonlarından itibaren yeterli finansmanın olmaması nedeniyle keşifler giderek seyrekleşti. Genellikle civar köylerde koruma amaçlı ufak çaplı kazılar gerçekleştirildi. Yerleşimin kendisinin araştırılmasına ise 2015'te devam edildi. Bilyar ve çevresindeki kalıntılarda sistematik kazıların devamının gerekliliği, hem bilimsel hem de pratik bakış açılarından - araştırma sonuçlarının turizm amaçlı kullanılması - açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arkeoloji, İtil (Volga) Bulgarları, Bilyar Müstahkem Yerleşimi ve Etrafı, Ana Bulgular, Araştırma Meseleleri ve Öngörülleri.*

Bilyar, Ortaçağ Doğu Avrupa arkeolojisinin benzersiz bir anıtı, İtil (Volga) Bulgarlarının bilinen birkaç tarihî kentinden biridir. Tarihi, 10. yüzyıldan - 13. yüzyılın son çeyreğine dayandırılan kentin adına ilk olarak Takşon Circa'nın hâkimiyeti sırasında (970) Müslüman Bulgarların (Bilerler) Bular topraklarından (Terra Bular) Macaristan'a gelişinden bahseden anonim eserde (Gesta Hungarorum) rastlanır (Chwolson, 1869, s. 108–109; Tardy, 1982, s. 237). Eski Rus Kroniklerinde kentten 'Büyük Şehir' olarak bahsedilir. 1164'e tarihlenen Lavrentevskaya Kroniğinde¹ Prens Andrey Bogolübsky'in İtil Bulgarlarına karşı gerçekleştirdiği başarılı bir seferden ve bu sefer sırasında Bulgar hanının güçlerinin Küçük Şirmeşen Nehri² kıyısındaki Büyük Şehre çekilmek zorunda kaldığından bahsedilir (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 1, 1962, madde 352–353). Büyük Kent Bilyar, ikinci olarak 1183 senesinde Rus prenslerinin birleşik kuvvetlerinin devletin başşehrine karşı düzenledikleri büyük bir seferin bahsinde anılmaktadır. Vsevolod ve müttefikleri şehri on gün boyunca kuşattı, ancak saldırıyla alınamayacağından emin olduktan sonra, Bulgar emîrince öngörülen koşullar üzerinde barış sağlandı (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 1, 1962, madde 390). Kroniklere

¹ Rus. Лаврѣнтьевская лѣтопись, İng. Laurentian Codex.

² Tatarca Şirmeşen (Чирмешән), Rus. Черемшан, İng. Cheremshan

göre Ruslar, 1220'de Aşlı'ya³ karşı bir askerî harekât düzenlediler ancak şehri savunanlar, gecikmeli de olsa Büyük Şehir tarafından destek gördüler (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 9–10, 1965, s. 84). Lavrentevskaya Kroniği'nde, 1229 yılı hadiselerinde Büyük Kentin Bulgar vatandaşlarının daha sonra aziz olarak kutsanacak Hristiyan bir Abraham'ı öldürdükleri bahsi vardır (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 1, 1962, madde 452). Yazılı kaynaklarda Bilyar'a yapılan diğer göndermeler, 13. yüzyılda Bulgar topraklarını defalarca işgal etmeye teşebbüs eden Moğol-Tatar güçlerinin seferleri ile ilgilidir. Bir vakanüviste göre, 1232'de Moğol birlikleri "Bulgar'ın Büyük Kentine giden yolda" kışı geçmek zorunda kaldılar (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 1, 1962, madde 459). 1235'te Büyük Şehir dolayları (ya da belki de şehrin kendisi) yurttaşlarını arayan bir Macar rahibi Julian tarafından ziyaret edildi (Anninsky, 1940, s. 80–81). Büyük Şehre yönelik son bahis, Bulgar başkentinin tamamen yıkıldığı ve sonrasında bir kent olarak asla var olmadığı 1236'daki trajik olaylarla ilgilidir (Complete Collection of Russian Chronicles, C. 1, 1962, madde 460). Bilyar, 14. - 15. yüzyıl müellifleri tarafından da zikredilir; ancak bunlar, Moğol fetihleriyle ilgili olaylarla bağlantılı bahislerdir (ref. Halikov, Huzin, 1991, s. 43–45).

Şehrin arkeolojik kalıntıları -Bilyar yerleşimi-, Tataristan Cumhuriyeti'nin Alekseyevsky İli'nde Küçük Şirmeşen Nehri⁴ havzasındaki batı Trans-Kama bölgesinde, İtil (Volga) Nehri kıyısındaki Bulgar kentinin yaklaşık 100 km doğusunda yer almaktadır. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan hafif eğimli bir arazide yer alan yerleşim, eş merkezli olarak çizili toprak rampalar ve yerleşimi iç kent ve dış kent olarak ikiye bölünen hendeklerle kuşatılmıştır. Bu rampalar, yarı dikdörtgensel planda ve ana yönlerle yönlendirilmiş yuvarlak köşeler özelliği taşır. İç kent, iki sıra rampa ve surlarla çevrilidir: Ana iç hattın uzunluğu yaklaşık 4800 metredir; ikinci yardımcı

---

³ Tatarca'da Aşlı olarak bilinen yerleşim Rusça'da Ошель, İngilizce'de ise Oshel olarak geçer.

⁴ Tat. Кече Чирмешән, Rus. Мальный Черемшан, İng. Maly Cheremshan.

hat ise, tamamlanmamış kısımlarıyla 5400 metredir. İç şehrin meskûn alanı 116 hektardır (sur duvarları ile birlikte 130.6 hektar). Dış şehir, üç sur hattı ile çevrilidir. İç hattın uzunluğu 9125 metre, orta hat tamamlanmamış kısımlarıyla beraber - 9400 metredir. Dış hat ise ilk iki hattan 80-100 m. uzakta ve - 10.200 m.'dir. Dış kentin meskûn alanı 374 hektardır (sur duvarları ile birlikte 490 hektar). Böylece, yerleşimin toplam meskûn alanı 490 hektar, sur duvarları ile birlikte ise 620 hektarın üzerine çıkmaktadır. Kenarkent yerleşimleri, kentsel alanın hemen dışında başlayıp dış surlara kadar uzanırlar. Bilyar yerleşiminin toplam alanı müstahkem olmayan kenar yerleşimlerle birlikte 800 hektar kadardır (8,000,000 m²). Burasını Ortaçağ dünyasının en büyük şehirlerinden biri olarak görmek için elimizde birçok sebep vardır.

Bilyar Kazıları Başlamadan Önceki Arkeolojik Araştırmalar

Bilyar yerleşimi, araştırmacılar tarafından 18. yüzyıldan beri biliniyordu. Kent, Rusya'nın önde gelen devlet adamlarından, aynı zamanda tarihçi olan V. N. Tatışev'in⁵ eserlerinde zikredilir. Tatışev, döneminin yazılı belgelerindeki bilgileri temel alarak yazmıştır. Kalıntıları o dönemde hâlâ mevcut olan bir yerleşimin merkezi bölümündeki "birkaç eski binayı ve büyük bir tapınağın bir ana kapısı veya giriş kapısının" çizimleri ve taslaklarını biliyordu (Tatischev. 1962, s. 269).

---

⁵ Rus. Васи́лий Ники́тич Тати́щев

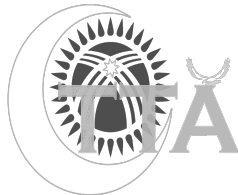

Resim 1. Bilyar müstahkem yerleşiminin uydu görüntüsü.

Bilyar yerleşimi ile ilgili ilk güvenilir bilgiler, (1768-1774) yıllarında Yüzbaşı N.P. Rıçkov⁶ başkanlığındaki bir grubun gerçekleştirdiği Orenburg Keşif Gezisi ile bölgede yapılan araştırmalar ve sit alanlarının incelenmesi neticesinde elde edildi. Rıçkov'un grubu bir inceleme gerçekleştirdi ve bölgenin genel topografyası ve yerleşim yerleri ile ilgili açıklamalar içeren bir rapor hazırladı. O ayrıca, yerleşimin ilk düzenlemesini "Taş binalar, toprak surları ve mezarlık kalıntılarını barındıran Bilyar yerleşim yeri" adıyla gerçekleştirdi. N. P. Rıçkov tarafından yürütülen araştırma, Bilyar arkeolojik bölgesinde önemli sayıda arkeolojik yerleşimi ortaya çıkardı. Bunlardan en önemlileri, taş camiye ait kalıntılarla dolu geniş Balınguz yerleşimi ve Arap harfleriyle yazılmış çok sayıda mezar taşının bulunduğu mezarlıktı. Rıçkov'a göre bu mezar taşları, 'burada yaşamış insanların muhafaza ettikleri ihtişamlı sanatın izlerini taşıyorlardı.'(Rychkov, 1770, s. 11–22).

N. P. Rıçkov'un çalışmalarından sonra V.A. Kazarinov tarafından 1880'li yıllarda yapılan araştırmalara kadar Bilyar yerleşimi neredeyse bir yüzyıl boyunca araştırılmadan uzak kaldı. Bu süre içerisinde yalnızca M. S. Rubişkin, A. Vtorov, A. Artemyev ve diğer bazı yerel tarihçi ve

⁶ Rus. Николай Петрович Рычков

koleksiyoncuların faaliyetlerinden bahsedebiliriz. Bunlar bölgeye tarihi eser toplamak için gelen ve bölge hakkında kısa notlar almış kişilerdir (Rybushkin, 1833; Vtorov, 1840; Artemyev, 1851).

Genel olarak arkeolojik araştırma ve tarihi eser elde etme özelliğine sahip ilk Bilyar araştırması, Kazan Üniversitesi Profesörü S. M. Şipilevsky⁷ tarafından neticelendirilen ve İtil Bulgarları tarih araştırmaları için son derece değerli olan 'Kazan Guberniyasındaki Eski Kentler ve Diğer Bulgar-Tatar Yerleşimleri' adlı muazzam çalışma olmuştur (1877). Dönemin mevcut yazılı kaynakları ve sınırlı arkeolojik materyallerinin analizi, yazarın Bilyar'ın 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar Devleti'nin başkenti olduğu ve 1236 yılındaki Moğol-Tatar istilasına kadar da öyle kaldığı sonucuna varmasını sağladı (Shpilevsky, 1877, s. 124–126, 137–139). Bu hipotez, 1938'de Bulgar yerleşiminin sistematik kazılarını başlatan Sovyet dönemi Bulgar çalışmalarının ünlü siması A.P Smirnov tarafından desteklenerek (Smirnov, 1951, s. 229) nihayetinde fiili bir anlatı hâline gelmiştir. Şunu da söylemek gerekir ki; V.F. Spilevsky'in getirdiği konsepti eleştiren A.A. Spitsyn⁸, P.A. Ponomarev, M.G. Hudyakov ve V.V. Smolin gibi ünlü arkeologlar, V.V. Grigoryev'in önceden ortaya attığı Moğol öncesi dönemde Bulgar Devleti'nde tek bir başkentin Şirmeşen Nehri kıyısındaki Bilyar-Bulgar kenti- varlığı düşüncesini desteklediler (Grigoryev, 1836, s. 291–293; Spitsyn, 1916, s. 73, etc.; Ponomarev, 1919, s. 45, 48; Smolin, 1925, s. 34, 52, 56).

Bulgar araştırmalarının bir sonraki aşaması (1878-1928), 1877'de Kazan'da düzenlenen 4. Rusya Arkeoloji Kongresi'nde alınan karar ile Kazan Üniversitesi bünyesinde kurulan Arkeoloji, Tarih ve Etnoğrafya Cemiyeti'nin (OAIE) faaliyetleridir (Shakirov, 2014). Bilyar ve çevresinde yapılan en kapsamlı arkeolojik araştırma, OAIE'nin aktif bir üyesi olan ve aynı zamanda yerleşimdeki ilk küçük çaplı kazı çalışmalarını gerçekleştiren V.A. Kazarinov tarafından 19. yüzyılda yapılmıştır. Kazarinov, 1881 yılında Bilyarsk köyünün kuzeyindeki

⁷ Rus. Сергей Михайлович Шпилёвский

⁸ Rus. Александр Андреевич Спицын; İng. A.A. Spitsyn

Bulgar dönemi yapıları ve yerleşim kalıntıları - Balinguz ve Nikolaev-Baranskoe I ve II ile Balinguz mezarlığını mezar taşlarıyla birlikte kapsamlı bir şekilde araştırdı. Kazarinov ayrıca iç kentin doğu köşesinin ilerisinde bir taş yapının kalıntılarını keşfetti, iç kentteki Kuzneçnyı Mar, dış kentte Bilyarka Nehri'nin sağ kıyısında bir çanak çömlek merkezi gibi bireysel zanaat bölgelerini ve iki kent mezarlığı ve birkaç taş binanın kalıntıları ortaya çıkardı (Kazarinov, 1983, s. 89, etc.).

V.A. Kazarinov'dan sonra otuz yıldan daha uzun bir süre boyunca yerleşimde hiçbir çalışma yapılmadı. Bu süre içerisinde sadece kısa ziyaretleri sırasında yerel vatandaşlardan çok sayıda Bilyar tarihi eseri elde eden çeşitli koleksiyoncuların eylemlerinden söz edilebilir. Bu tarihi eserlerin bazıları çeşitli kaynaklarda yayınlanmıştır (Tolmaçev, 1884; Lihaçev, 1891; Vsotsky, 1908; Aspelin, 1877; Tallgren, 1918). Kayda değer buluntular arasında civar yerleşimlerde bulunan Kufi yazılı sikkeler ve Cuci sikkeleri vardır (Schpilevsky, 1877, s. 359–360, 363, 551; Markov, 1910, s. 10, No.52).

20. yüzyılın başlarında P.A. Ponomarev ve öğrencisi M.G. Hudyakov tarafından bir arkeolojik araştırma gerçekleştirildi. "Bulgarların en eski yerleşimi olan Bilyar'da hiç bilimsel kazının yapılmamış olması ve bundan 7 yıl sonra bölgemizin Araplar tarafından ilk ziyaretinin bininci yılı olacak olması – İbn-i Fadlan ve beraberindekilerin 922 Haziran'ındaki ziyaretleri ile bölgede İslam'ın ve kent yerleşiminin resmi olarak ilk adımları atılmış oldu. (Ponomarev, 1919, 45. 45), Onlar, 1915-1916 yıllarında Bilyar yakınlarında keşif araştırmaları ve iç kentin kazılarını üstlendiler. Henüz Tatişev zamanında bölgede bulunmuş olan "taş sütun"un haç şeklinde bir açması, büyük bir taş yapının kalın temellerini ve buranın doğu kesiminde birkaç Müslüman mezarının izlerini ortaya çıkarmış oldu (Merkez Camii'nin kalıntıları ve 1970'lerin araştırmalarına göre bir soylu mezarı). Ayrıca araştırmacılar ortaya çıkarılan yapının yaklaşık 75 metre güneybatı yönünde borular ve kanalları bulunan bir taş bina ortaya çıkardılar. Bu yapı araştırmacılara göre umumî hamamdı. Araştırmacılar ahşap bir kuyuyu, iyi korunmuş bir ağaç evi ve dolgu malzemesinin içinde önemli miktardaki bulguyu tamamen kazmışlardır (Ponomarev, 1919, s. 49).

Araştırma sonuçları, "sadece şehrin sınırları içinde değil, aynı zamanda dış eteklerinde de" daha fazla çalışmanın yapılabileceğini gösterdi (Ponomarev, 1919, s. 57). Ne yazık ki, devam eden I. Dünya Savaşı ve ülkedeki devrimci olayların patlak vermesinin ardından araştırmacılar, elde edilen materyalleri kapsamlı bir şekilde işleyip daha ayrıntılı araştırma sonuçları yayınlamadılar.

Sovyet idaresi ile birlikte ortaya çıkan yeni ülke koşullarında Bilyar yerleşimindeki ilk kazılar, 1928'de Bulgar-Tatar kültürü araştırmalarına ithafen, Prof. A.S. Başkirov danışmanlığındaki bir keşif heyeti tarafından gerçekleştirildi. Profesör V.N. Sementovski başkanlığındaki bir keşif ekibi, yerleşimin kapsamlı bir topoğrafik planını çıkardı (Sementovsky, 1939). A.S. Başkirov, dış kentin kuzeydoğu kısmının surlarının dış taraflarının kazısını gerçekleştirdi. Yaklaşık 2 metre derinlikte 25-30 metre kalınlığındaki bir kültürel tabakanın üzerine uzanmış bir istihkâmın temellerini ortaya çıkardı. Arkeolojik test çukurları metodu kullanılarak dış kentte bulunan surların iç kısımları araştırıldı. Surların birkaç aşamada inşa edildiği ve zaman içerisinde mütemediyen tamir edildiği anlaşıldı (Başkirov, 1929, s. 30–31). Surları ve hendekleri incelemek amacıyla iç kentin doğu köşesinde toplamda 43 yan açmanın yapılmasıyla bir Müslüman mezarlığının bir bölümü ve 'anıtsal boyutlarda, karışık bir tasarıma sahip ve gelişmiş düzeydeki ısıtma sistemiyle bir tuğla yapının kalıntıları ortaya çıkarıldı. İç kentin sınırları içerisinde yer alan kültürel tabakanın yapısı ve oluşum aşamaları da test yan açmaları metodu kullanılarak incelendi (25 metreşer aralıklarla toplamda 91 açma yapıldı).

A.S. Başkirov tarafından ilkel bir teknoloji kullanılarak 10 gün içerisinde alelacele gerçekleştirilen kazılar, bize kentin tarihinin temel aşamalarının araştırılması ve kent halkının maddî kültürünün bilinmeyen yönlerini anlamak açısından oldukça kıt malzeme sağlamıştır. A.S. Başkirov, iç kentteki açmalarda ortaya çıkardığı seramiklerin analizi sonucunda kentin kültürel yaşamının üç farklı aşaması olduğunu ortaya attı: 'Erken Bulgar, Geç Bulgar ve Bulgar-Tatar dönemi' (Başkirov, 1929, s. 36). Bulgar-Tatar dönemi seramik buluntularında Volga, Kuban ve Kırım bölgelerindeki Altın Orda

yerleşimlerinin “Bulgar-Tatar” dönemine ait seramiklerinin tam benzerlerini ele geçirdi. Ne yazık ki, kazıda elde edilen malzemeler hiç yayınlanmadı. A.S. Başkırov’un kentin tarihinin kronolojik taslağına ilişkin verdiği neticeler, sonraki araştırmacılar tarafından önemli bir eleştiri yapılmaksızın kabul edildi. Buna mukabil A.P. Smirnov, Moğolların ayrılmasından sonra savunma sistemini güçlendiren Bilyar kenti hakkında yazılar kaleme aldı (Smirnov, 1951, s. 230). Ayrıca G.A. Fedorov Davidov ve A.G. Muhammediev’in eserlerinde 13. ve 14. yüzyıllarda Bilyar kenti, sikke basan kentler arasında zikredilir (Fedorov-Davidov, 1963, s. 182, 198, № 445; Muhamadiev, 1983, s. 49).⁹

A.S. Başkırov tarafından yapılan kazılardan sonra, Bilyar yerleşimi neredeyse kırk yıl boyunca arkeologların çalışma alanı dışında kaldı. Bu süre içerisinde Bilyar, belirli fasılalarla sadece Tataristan’ın tarihi ve arkeolojisi ile ilgili özet kitaplarda ve ansiklopedilerde dile getirildi.

Bilyar Kazı Araştırmaları

Bilyar yerleşiminin düzenli kazıları, 1967 yılında SSCB Kazan Bilimler Akademisi’nin G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ve Kazan Devlet Üniversitesi tarafından oluşturulan ortak bir arkeolojik ekip tarafından başlatıldı. Keşifler, önde gelen Sovyet arkeoloğu Profesör A. H. Halikov (1929-1994) tarafından oluşturuldu ve başkanlığı yapıldı. Başlangıçtan bu yana çalışmalar, öncelikle içyapılara, ana plana ve kentin tarihî ve sosyal topoğrafyasına yönelik gerçekleştirilmiştir. Şehrin tarihsel gelişiminin başlangıcını ve genel aşamalarını araştırmak, kuruluş tarihini ve nihai çöküşünü belirlemek için; bir diğer deyişle belirli nedenlerden dolayı önceki araştırmacılar tarafından cevapsız bırakılan sorulara cevap bulmak için araştırmacılar, yeni ve bilimsel olarak tescillenmiş materyalleri kullanma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmışlardır. Binaenaleyh, yerleşimdeki arkeolojik çalışmaların devamı,

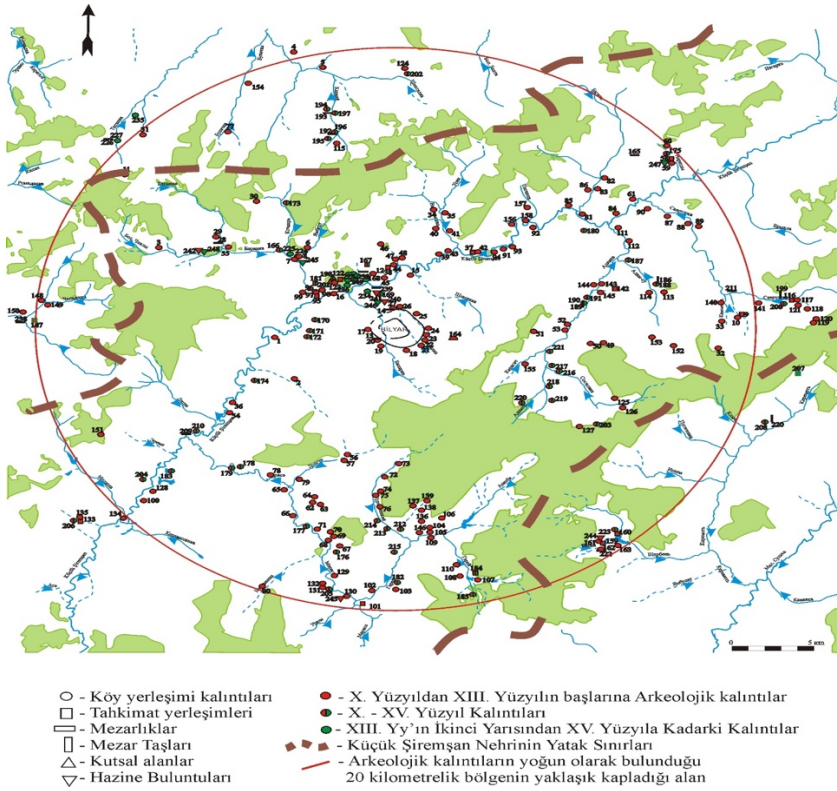
⁹ Bu araştırmacılar bu sikkelerin Bilyar’dan çıkarıldığını düşündüler ancak Bilyar kazıları başlayınca anlaşıldı ki Bilyar 1236’da tamamen yok olmuş, bu sikkeler ise Bilyar’ın yakınındaki Altın Orda Bilyar’ı yerleşiminde bulunmuştur. İlerleyen kısımlarda makalede bundan bahsedilecektir.

Bulgar yerleşimi tarihi araştırmalarında tamamen yeni bir aşamaya girmiş olduğuna işaret etti.

Bilyar arkeolojik keşif çalışmalarının başlangıcından bu yana aradan elli yıl geçti. Yerleşimin çeşitli topoğrafik alanlarında toplamda 30.000 metrekaarelik bir bölgede 40'ın üzerinde kazı yapılmıştır. Bilyar civarında bulunan kalıntılar da araştırmaya tâbi tutuldu. Araştırmalar arkeolog E.A. Begovatov, S.I. Valiulina, G.I. Drozdova, S.M. İovkov, M.M. Kaveev, N.A. Kokorina, A.F. Koçkina, E.A. Halikova, A.V. Hudyakov, F.Ş. Huzin, Z.G. Şakirov ve R.F. Şarifullin; zooarkeolog A.G. Petrenko ve G. Ş. Asılgaraeva; antropolog S.G. Efimova ve R.M. Fattakov; paleobotanist V.V. Tuganaev ve V.I. Frolova; ta tarihçileri S.S. Aydarov ve F.M. Zabirova ile Türk-Tatar manevî dünyası kültürü uzmanı G.M. Devletşin ve diğer birçok bilim adamı tarafından aktif bir şekilde desteklenmiştir. Araştırmalarının sonucunda ortaya koydukları “Büyük Kent Araştırmaları” (Moscow, 1976), “Volga Bölgesi Arkeolojisine Dair Yeni Bilgiler” (Kazan, 1979), “Bilyar Kültürü” (Kazan, 1985), “Bilyar Çanak Çömlekleri” (Kazan, 1986), “Bilyar – Moğol Öncesi İdil Bulgarları Başkenti” (Kazan, 1991) gibi kolektif çalışmalar, orijinal monografi ve kaleme alınan diğer birçok eserle Bilyar, adeta Moğol öncesi İtil (Volga) Bulgarları tarihinin bir referans anıtı hâline geldi.

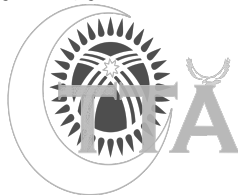

Resim 3. 10-15. yüzyıllar arası Bilyar çevresindeki arkeolojik kalıntıların genel haritası (Z. G. Şakirov'a göre)

Bilyar kazılarında elde edilen sonuçların en önemlileri şunlardır:

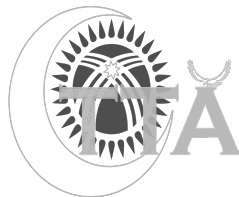
Zemin etütleri ve topoğrafik gözlemlerin yanında, Doğu Avrupa'nın merkezi (orman-step) bölgesinde ilk defa Bilyar'da yerleşimin ve civar alanlarının havadan fotoğraflanması ve hava gözlemleri çalışmaları gerçekleştirildi. Araştırmacılar, yerleşimin tertipli bir planını ortaya çıkarmayı başardı ve kazılan yüzeyde çeşitli yapıların 1200'ün üzerindeki kalıntısına ulaştılar (iç kentte 585, dış kentte 622; bunların

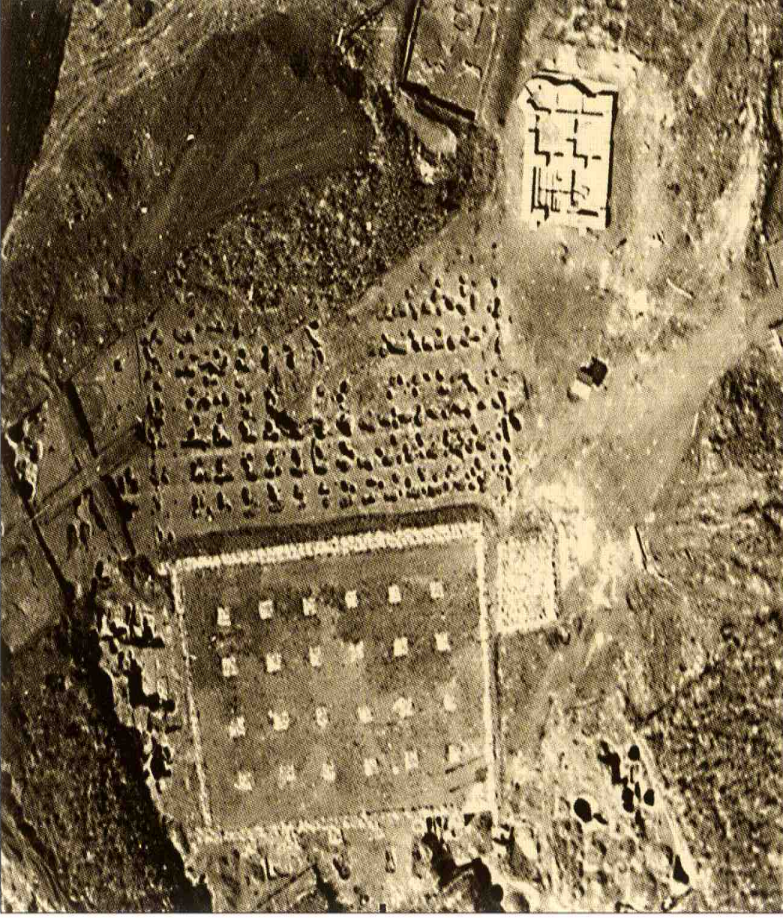

30'dan fazlası tuğla binaların kalıntılarıydı), müstahkem olmayan yankent yerleşimlerinin kalıntılarını, çok eski su kaynaklarını, sokakları ve suyollarını ortaya çıkardılar (Halikov, Igonin, 1974; Igonin, Halikov, 1975).

Keşif ekibinin öncelik verdiği konulardan birisi de Bilyar tahkimat sisteminin araştırılmasıydı. Kentin beş savunma istihkâmının bölümleri kazıldı. Araştırmacılar, istihkâmların birkaç evrede inşa edildiğini, zeminlerde ahşap yapıların izlerini ve bunların yapım aşamalarını ortaya çıkarmayı başardılar. Çeşitli yapı tabakalarında keşfedilen stratigrafik bilgi ve bulgulara göre; en eskileri iç ve dış kentlerdeki surların ve hendeklerin iç hatları, en yenileri ise dış hatlardır (Huzin, Kaveev, 1985; Huzin, 1985; Gubaidullin, Huzin, Shakirov, 2016).

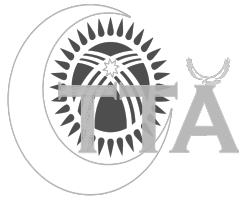
İç şehrin merkezinde yer alan eski bir Merkez Camii'nin kalıntıları, 1973-1977 yılları arasında araştırılmıştır. Cami, ahşaptan ve ak taştan yapılmış iki bölümden ve kuzey doğu köşesindeki geniş bir serbest minareden oluşuyordu. Caminin ibadet yerlerinin toplam alanı yaklaşık 2500 metrekareydi. Müslüman kanunlara uygun şekilde, bina güney-batı yönüne, Mekke'ye yönlendirilmişti. Caminin ak taş bölümünde, simetrik olarak 6 sıra hâlinde yerleştirilmiş 24 sütun kalıntısı bulunmuştur. Binanın kuzeydoğu cephesi pilaster (gömme ayak) çıkıntılarla veya yarı sütunlarla zengin bir şekilde dekore edilmiştir (Halikov, Sharifullin, 1979; Aydarov, Zabirowa, 1979). Araştırmacılar, caminin Bulgar'ın Bağdat elçilik heyeti tarafından ziyaret edilmesinin akabinde 922'de inşa edildiğini öne sürmektedir. A.H. Halikov da yapının 9. yüzyılın sonlarında inşa edildiği ihtimalinin bulunduğunu kabul etmiştir (Halikov, 1991, s. 55).

Resim 2. Bilyar'daki Cami Mescit (Merkez Cami) (Araştırma Aşamasında)

1971-1972 yıllarında Merkez Camii yakınında iki katlı merkezî ısıtmalı bir tuğla binanın kazı çalışmaları gerçekleştirildi (Halikov, 1979). Binanın ana bölümü 11 × 11 m boyutlarında ve haç biçiminde

bir bölme duvarı ile dört bölüme ayrılmış durumdaydı – alt kattaki odaların her biri 16 metrekare büyüklüğündeydi.

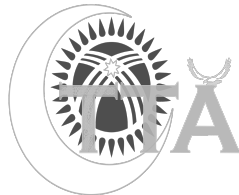
Tuğla örgüsü, standart kare tuğladan (26 × 26 × 5 cm) oluşmuştur. Ortadoğu ve Orta Asya'nın mimarî geleneklerine özgü temel tabanında iki sıra yarı toprak tuğladan yapılmış depreme dayanıklı bir yapının¹⁰ kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Uzmanlara göre bu inşaat tekniği, 922 yılında Halife El-Muktadir'in elçi heyeti ile birlikte Bilyar da dâhil, Bulgar kentlerine gelen Yakın Doğu'lu veya Orta Asya'lı inşaat ustalarının faaliyetlerinin net bir ispatını temsil ediyor. Bu durum ayrıca, Batı ve Orta Asya'da örnekleri olan germeli destekli kil yapılar ve tandır ocaklarından da anlaşılıyor (Huzin, 2001, s. 262). A.H. Halikov'a göre; yapı dini yönden saygı duyulan kişilere aitti ve konut binası olarak kullanılıyordu (Halikov, 1979, s. 18; Aydarov, Zabirova, 1979, s. 55). E.D. Zilivinskaya'nın varsayımına göre ise yapı, muhtemelen bir umumî hamam olarak kullanılıyordu (Zilivinskaya, 1989, s. 228– 230).

Merkez Camii'nin doğu duvarlarında 10. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlenen, içinde yaklaşık 50 kabrin bulunduğu küçük bir Müslüman mezarlığı ortaya çıkarıldı. Bunlardan bazıları mufassalan yanmış kare tuğlalardan oluşan özel toprak mezar yapılarında bulundu. Kuşkusuz, burası devletin hükümdarının ailesi, yakın akrabaları ve üst düzey hükümet üyeleriyle birlikte gömüldüğü bir soylular mezarıydı (Halikova, 1979; Şarifullin, 1984).

A. H. Halikov ve R.F. Şarifullin diğer iki tuğla yapının yıkılmış kalıntılarını incelediler. Bunlardan biri dış kentte (iç kentin doğu kapısında) yer alıyordu ve muhtemelen bir kervansaray kompleksinin bir parçasını temsil ediyordu. Diğeri iç kentte, Merkez Camii'nin yaklaşık 200 metre kuzeydoğusunda yer alıyordu. İlk yapı A. H.

---

¹⁰ Araştırmacılara göre burası ya imamın yaşadığı yer ya da bir tür hamamdı. Tam olarak anlaşılamıyor çünkü son derece ketum bir durumdur. İşçiler yapıyı depreme dayanıklı inşa etmişlerdir çünkü itil boylarında da geldikleri Türkistan coğrafyasında olduğu gibi sık sık depremlerin yaşandığını düşünmüşlerdir.

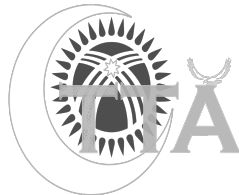

Halikov'a göre kervansaray kompleksinin içinde yer alan otel tarzı bir yapıydı (Halikov, Şarifullin, 1976). Binayı halka açık bir hamam olarak sınıflandıran E.D. Zilivinskaya'nın görüşü daha somut gibi durmaktadır (Zilivinskaya, 1989). 12. yüzyılda inşa edilen iç kentteki ikinci tuğla bina için de aynı yorumda bulunuldu. R.F. Şarifullin, bunun otantik Bulgar mimarî tarzının ilk anıtı olduğunu düşünüyor (Şarifullin, 1999).

Araştırmacılar, çalışmaları sonucunda ortaçağ Bulgar şehrinin kentsel mimarî tarihi ve mimarî görünümüne ilişkin değerli bilgilerin yanı sıra, kamu hizmetleri ve olanaklarına ilişkin de önemli materyaller elde ettiler. Yukarıdaki bilgilerin ışığında, iç kentin merkezi kesimlerinde ortak yerleşimler, hizmet binaları ve yaklaşık iki düzine su kuyusunun incelemelerine özel ilgi gösterildi (Huzin, 1979; Şarifullin, 1979). Bunların en göze çarpanları, kehribar işiyle uğraşan Rus esnafının işyerleri ve haneleridir (Huzin, Valiullina, 1986). Binanın içinde sekiz kilodan fazla işlenmemiş kehribar ve büyük ihtimalle III. Vsevolod Büyük Yuva'ya (Sedova, 1985, s. 358–359) ya da torunu Vsevolod Yuryeviç'e ait kurşun kemerli mühür ele geçirilmiştir (Yanin, 1979, s. 101). Bu yerleşimlerde özellikle ilgi çeken bulgulardan diğer bazıları da eski Rus mutfak gereçleri, boyalı kilden paskalya yumurtaları, kayağan taş delikli ağırşaklar ve Kiev'de yapılmış cam bilezik parçalarıdır (Huzin, Valiullina, 1986, s. 102, etc.).

Bulgar arkeolojisinin en nadide değerleri, dış kentin kuzeydoğu bölgesinde bulunan 10. yüzyıldan kalma yurt (çadır) şeklindeki yerleşim kalıntılarıdır (Huzin, 1989, s. 65, vd.). Bu tür yurtlar, 8.-9. yüzyıllara tarihlenen Saltovo-Mayaki kültürü yerleşimlerinde ele geçirilmiştir (Flerov, 1996).

Bilyar keşiflerinin en önemli araştırma odaklarından biri de kent nüfusunun ticaret ve zanaat faaliyetlerinin araştırılmasıydı. Keşiflerin ilk yıllarında, 1967-1968'de A. H. Halikov tarafından metal işçilerine ait bir arazi içinde iki kütük ev ve müstemilatlar kalıntılarıyla birlikte ortaya çıkarıldı. Burası, yüzden fazla kusurlu kilit, anahtarlar ve toplam 25 adet bozulmamış küresel koni de dâhil olmak üzere büyük miktarlarda üretim atığının bulunduğu (demir cürufu, ham demir ve kil

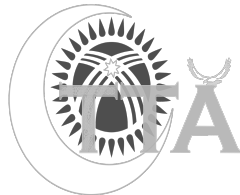
potaları) demirci ocaklarının yer aldığı bir atölye alanıydı (Halikov, 1976). Metal ustaları tarafından mesken olmuş olan iç kentteki genişçe bir alan (demirci otarı) henüz araştırılmamıştır - kazılan yüzeyde Kuzneçny Mar (demircilerin yaşayıp çalıştıkları alan) olarak adlandırılan yer yoğun miktarda demir cürufuyla ortaya çıkarıldı.

Bir başka zanaat bölgesi - toplamda 3 hektarlık alana sahip bir çanak çömlek alanı, Bilyarka Nehri'nin sağ kıyısında yer alıyordu. Burası, N.A. Kokorina'nın keşfettiği yaklaşık on iki katmanlı demirci ocaklarının bulunduğu yerdir. Bunların en eskisi 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Kokorina, 1983, s.50, vb.). Yüksek kaliteli Bilyar çömlek ürünleri - kaplar, kazanlar, sürahiler, bardaklar, tabaklar, lambalar, fincanlar şekilli kaplar ("çocuk kapları") - tüm sırlı ve sırsız seramikler - oldukça detaylı bir şekilde incelenmiştir (ref.: Dishware, 1986; Kokorina, 2002).

Bilyar yerleşimi hem morfolojik özellikler hem de kimyasal bileşim bakımından tutarlı bir uyum sergileyen, şekil basitliği ve süsleme teknikleriyle, sınırlı bir ürün yelpazesıyla (gobletler, bardaklar, şişeler, kadehler, şalp, damıtıcı, kavanoz, lambalar ve cam pencereler) karakterize edilen geniş ve eşsiz bir cam eşya grubuna sahiptir. Bilyar cam gereçlerinin kimyasal bileşimi, Orta Trans-Kama bölgesinin jeolojik ve biyokimyasal kaynak sahasının özelliklerine tam olarak uygundur (Valiullina, 2014).

Cam atölyelerine sahip olmak, müstakil cam yapımının bir ön şartıdır. Araştırmacılar Bilyar'da, 38 ve 41 numaralı kazılardaki atölyelerde fırın kalıntılarının yanı sıra, dibinde cam artığı kalmış kalın cam eritme potaları, içinde cam damlaları olan kalsineatörler, muhtemelen cam üfleme aletleri olan demir eşya parçaları, hammadde stokları ve çeşitli üretim atıkları – sandiver, çok sayıdaki kümeler, iğneler ve cam damlaları gibi cam üretiminin apaçık delili olan birçok şey bulmuşlardır (Valiullina, 2005).

Cam süslemelerinin tarihlendirilebilir oluşu, cam eşyaların kronolojik evrelerini belirlememize olanak sağlar. Bilyar yerleşiminde bulunan cam eşyalar genel olarak, 11. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın

son çeyreğine kadar tarihlendirilir. Bilyar cam yapımı, Ortadoğu geleneğinin ayrılmaz bir unsuru olarak düşünülmelidir. Zanaat olarak oluşum dönemi ise 12. yüzyılda Trans-Kafkasya ve muhtemelen Orta Asya merkezlerinin etkisiyle gerçekleşti (Valiulina, 2015; Valiulina, 2016 b).

Bilyar ve Bulgar'daki diğer Moğol öncesi kentlerinde kimyasal kapların bulunması ve Bilyar'ın merkezinde bir simyager, kuyumcu ve cam üfleyici atölyesinin ortaya çıkarılması, 12. ve erken 13. yüzyıllarda simyanın İtil Bulgarlarında mevcut olduğu sonucuna varmamızı mümkün kılmıştır. Bununla birlikte araştırmacılar, Doğu Avrupa'da simya - deney, el sanatları veya pratik kimyanın ilk geliştirme aşamalarını görselleştirmek için arkeolojik malzemeleri kullanmaya çok az fırsat bulabildi (Valiullina, 2016).

Moğol öncesi dönemde cam yapımı gibi yüksek teknoloji gerektiren bir zanaatın geliştirilmiş olması, İtil Bulgar ekonomisinin ve kent kültürünün, özellikle de kentsel zanaat biçiminin yüksek seviyesini yansıtan olağanüstü bir olgudur.

İtil Bulgarlarındaki Müslüman yapıların araştırılmasına bir diğer büyük katkı da E.A. Halikova tarafından yapılmıştır. O, Pagan ve Müslümanların ölü ritüellerini ve İtil (Volga) Bulgarlarının 8-13. yüzyıllardaki ölü ritüellerinde meydana gelen değişim dinamiklerini kapsamlı bir şekilde inceleyen ilk Bulgar araştırmacısıydı. Bilyar'ın beş kent mezarında yapılan incelemeler sonucunda elde edilen geniş kapsamlı olgusal materyalin analizi, ona mezarları iki kronolojik dönem (10. 11. ve 12. – erken 13. yüzyıl) olarak sınıflandırma olanağını tanıdı ve bu da nüfusun kademeli olarak paganizmden İslam'a geçişinin izini sürmeyi mümkün kıldı (Halikova, 1976; 1986). E.A. Halikova'nın İslam'ın Moğol öncesi İtil Bulgarlarındaki yayılımı üzerine öne sürdüğü görüş, birçok araştırmacı tarafından kabul gördü.

Bilyar civarında yaklaşık 20 kilometre yarıçaplı alandaki anıtların incelenmesinde de ciddi başarılar elde edildi; burada araştırmacılar, 327 arkeolojik kalıntı buldular. Bunlar arasında; 78 tarih öncesi anıt, 16 tane erken ortaçağa dayanan İmenkovo kültürüne ait yerleşim;

bunlarla birlikte 16 yerleşim yeri, 203 antik köy, 18 mezar höyüğü (özellikle, 14. yüzyıldan mezar taşları barındıranı) ve Moğol öncesi Bulgar ve Altın Orda dönemlerinden 10 sikke bulunmaktadır. Birçok yerin kazısı gerçekleştirildi (Drozdova, 1997; Şakirov, 2012; 2014).

Bilyar civarlarında bulunan ortaçağ anıtları üzerine yapılan uzun soluklu arkeolojik araştırmalar, yerleşimin yapısını, ekonomik ve demografik potansiyelini analiz etme imkânlarını yansıtan ciddi sayıda materyal toplanmasını mümkün kılmıştır. 10.-15. yüzyıllarda Bilyar mahallindeki topografyanın, genel yapısının ve maddî kültürünün özelliklerinin incelenmesi, burasının Moğol öncesi dönemde metropolit alanı çevreleyen, kentle iç içe bir unsur, Altın Orda döneminde Cuci ulusunun da en önemli yan unsurlarından biri olduğunu ortaya çıkarmıştır (Şakirov, 2012a).

Altın Orda zamanında bölgede idari ve siyasî merkez olma özelliği, yıkılmış Büyük Şehir'den Bilyar yerleşiminin dış kentini muhafaza eden, istihkâmların 1.5 km kuzeybatısında yer alan Altın Orda Bilyarı'na (Bilyar tarihi (antik) kentleri 2 ve 3) geçti (Valiulina, 2000).¹¹ 1994-1998 yılları arasında yapılan kazılarda bölgede elde edilen kazı bulguları ve önceki kazılarda çıkan malzemeler, ev eşyaları, küçük zanaat eşyaları, ticaret ve cephane unsurlarını içermektedir. Yerleşimdeki medeniyetin şehirli niteliği, son derece değerli ve seçkin nesnelerle apaçık ortadadır: kesme oyma tekniği ile yapılmış üzerinde ejder resmi olan bir kemer halkası, Orta Asya cam sofrası takımı, kehribar ve bir dizi sanatsal seramik. Sırsız dairesel sofrası takımı, çömlek imalatında Moğol öncesi dönemi imalat geleneklerinin devam ettiğini göstermektedir. Kalıp seramikleri, erken Altın Orda döneminin karmaşık politik ortamında meydana gelen göç süreçlerini yansıtır. Şehrin var olma süresi 13. yüzyılın ikinci yarısı - 14. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlenmiştir (Valiulina, 2004).

---

¹¹ Burası Bilyar'dan ayrı bir yerleşimdir. Bazı tarihçiler tarafından Bilyar ile karıştırılmıştır.

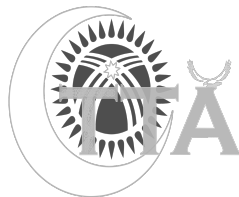

Bilyar yerleşim bölgesinin 3,5 kilometre kuzey batısında yer alan, daha önce bilinmeyen bir 15. yüzyıl kenti, 1998'de keşfedilmesinden bu yana aktif olarak araştırılmaktadır. Tarihsel bilgiler neredeyse yok olmuş durumda. Yazılı kaynaklarda da şehrin hiçbir izine rastlanmadı. Toretskoye kent yerleşimi, Küçük Şirmeşen Nehri'nin sağ kıyısının ikinci yüksekliğinde ve Toretsk Beresinin sağ kıyısında (sol kıyıya kısmi geçişle) hafif bir eğimin ön alanını işgal etmektedir. Yerleşimin alanı 25 hektarken, kültür katmanının kalınlığı merkez bölgede 40 sm'yi bulmakta, güney yamacında ise azalmaktadır. Kazılar sırasında yaklaşık 5000 metrekarelik bir alan incelenmiş, konut yapıları, hizmet binaları, imalat yapıları, mezarlar, para ve maden depoları açığa çıkarılmıştır.

Şehrin kozmopolit ve çok dinli nüfusunun maddî kültürünün özelliği ve bolluğu göze çarpmaktadır (Valiulina, 2011a; 2011b, 2015b). Uluslararası ticaretin boyutları, burada bulunan Çin porseleni, Suriye camı, kehribar; Kırım sırlı cam seramiği, Harezm yemek takımları ve çiniler, pansa kutuları ve kurşun mühürleri gibi eşyalardan (Valiulina, 2010; Valiulina 2015a) ve ayrıca son derece gelişmiş çok ürünlü zanaatlardan anlaşılmaktadır.

Kentte Hristiyanlık inancına sahip gayrimüslim nüfusun varlığı, tapınma öğelerinin (bir taş ikon, haçlar, bir kolye haç), Rus seramiklerinin (bazı bölgelerdeki bulguların % 50'sine kadar varan oranlarda) ve osteolojik malzemelerdeki domuz kemiklerinin bulunması ile anlaşıldı. Nümizmatik materyalin niteliği ve miktarı, Toretskoye yerleşiminin 1420-1430'larda bir para basma merkezi olabileceğini göstermektedir.

Tek katmanlı yapının, 14. ve 15. yüzyıllarda var olduğu ve 15. yüzyılın sonlarındaki bir askerî saldırı sonucunda ortadan kalktığı varsayılmaktadır. Saldıranlar muhtemelen Nogaylardı. 15. yüzyılın sonlarına doğru Nogay birlikleri, Kama ağzından yukarı doğru ilerlemişti. Bunu yazılı kaynaklardan ve Kazan Hanlığı'na kadarki süreçte Orta Trans-Kama bölgesinde hiçbir yapıya rastlanmamasından anlıyoruz.

Kent tarihinin son dönemlerini gösteren örnekler, sikke buluntuları ve aceleyle, hiçbir dinî ritüel gerçekleştirilmeden istiflenerek gömülmüş toplu mezarlardır.

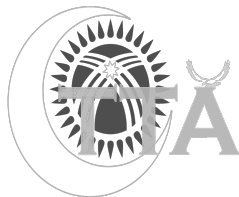
Bununla beraber kazılar, Kazan Hanlığı'nın erken dönemlerine ait eşsiz bir yapıyı ortaya çıkarmıştır – 15. yüzyılda oldukça gelişmiş bir zanaat ve uluslararası ticaret merkezi.

Bilyar keşiflerinde yukarıda belirtilen keşif üyelerinin çalışmalarının dışında Bilyar halkı ile ilgili yapılan antropolojik çalışmalardan da bahsetmek gerekir: (Efmovalar, 1976; 1991; Fattakhov, 1979), paleozooloji (Petrenko, 1976, 1984; Asylgaraeva, 1997; 2002) ve paleobotani (Tuganaev, 1976; Frolova, 1979).

Bilyar'dan elde edilen materyaller, Tatar halkının ve atalarının materyal kültürünün (Davletşin, 2004) tarihî ve dekoratif ve uygulamalı sanatları (Valeev, Valeeva-Süleymanova, 1987; Valeeva, 1983) üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda yedi ciltlik "Tatarların Tarihi – История Татар" adlı eserin ikinci cildinde (History of the Tatars, 2006) aktif olarak kullanılmıştır.

Arkeolojik bulgular ışığında Bilyar'ın Kiev Rusya'sı, eski Rus knezlikleri, Doğu ve Batı devletleriyle yakın ticaret ilişkileri olan, İtil (Volga) Devleti'nin ekonomik, politik ve kültürel anlamda en büyük merkezi olduğunu görüyoruz (Valeev, 1995; Koçkina, 1999; Valiulina, 1999; Huzin 2001, s. 237).

1990'lı yılların başlarında, yerleşimdeki çalışmalar, Bilyar kazılarına olan maddi desteğin kesilmesi nedeniyle neredeyse tamamen durdu. S.I. Valiulina'nın başkanlığında Kazan Devlet Üniversitesi'nden bir ekip, Bilyar bölgesinin ortaçağ kalıntıları üzerinde çalışmalarına devam etti. Bilyar kentinde ise Tataristan Bilimler Akademisi, Mercani Tarih Enstitüsü'nün bir ekibi tarafından küçük çaplı çalışmalar gerçekleştirildi (2012'ye kadar). Son yıllarda ise Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi A. H. Halikov adındaki Arkeoloji Enstitüsü Kazan (Volga Bölgesi) Federal Üniversitesi'nin Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Doğubilimleri Enstitüsü ortaklığında çalışmalarını sürdürmektedir.

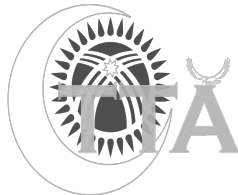

Bilyar Arkeolojisinin Problemleri

Bilyar arkeolojik keşiflerinde 50 yıldır devam eden kazılara rağmen, kentin çok geniş bir alanı hâlâ araştırılmamış durumda (yerleşim alanının sadece % 0.3'ü kazılabilmektedir). Özellikle dış şehir ve banliyö yerleşimleri araştırılmamıştır. İç kent nispeten daha iyi araştırılmıştır, ancak hükümdar sarayı, kervansaray, mahalle camileri, el sanatları eşyaları ve ticaret alanları gibi yerler henüz tam olarak araştırılmadığı için kentin tarihî gelişimini ve toplumsal topoğrafyanın dinamiklerini en azından genel bir şekilde anlamamıza imkân tanıyacak herhangi bir malzeme elde edilememiştir. Bilyar arkeolojisinde uzun yıllar geniş kültür katmanlarının ortaya çıkarılmasına yönelik bir yöntem kullanılmıştır. Maalesef, uygulamada kendini kanıtlamış olan bu teknik bile dâhili kentsel planlama yapısının incelenmesi açısından yetersiz sonuçlar vermiştir. Araştırmacılar, kentin tarihinin her aşamasında, özellikle erken devirlerinde, geniş bir alana sahip bu yerleşmenin belirli alanlarının kentsel alan organizasyonunun, planlama ve inşaa aşamalarının niteliklerini belirleyemediler.

Yerleşimin tarihî kronolojik çerçevesi, 10. yüzyıl başlarından (922), 13. yüzyılın ikinci çeyreğine (1236) - uzun vadeli araştırmalar neticesinde belirlenmiştir. Son yıllarda araştırmacılar, kentin tarihini daha gerilere götürecek kanıtlar üzerine araştırmalar yapmıştır (ref. Huzin, 2010). Ayrıca, dış kentin istihkâmı içindeki kentin evvelki alanı hakkında da şüpheler mevcut. Bu konular, Bilyar kentinden elde edilen materyallerin kapsamlı bir şekilde analiz edilmesinin yanı sıra, Bulgar ve Suvar'dan (bir kısım tarihçinin görüşüne göre 10. yüzyılda var olan yegâne yerleşimler) çıkarılan materyallerle karşılaştırılmalarıyla çözüm bulabilir.

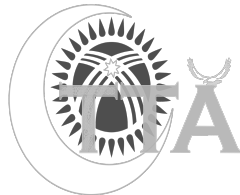
Günümüz arkeolojisinde arkeolojik eser analizi sürecinde doğal-bilimsel tekniklerin etkin bir şekilde uygulanması yaygınlaşmıştır. Metalografi, demir dışı metallerin, cam ve sırlı seramiklerin kimyasal ve spektral analizleri arkeolojide uzun süredir kullanılmaktadır. Maalesef şimdiye kadar kentsel zanaatın ve ürünlerinin araştırılması sadece geleneksel teknikler kullanılarak gerçekleştirilmiştir (küçük bir istisna

dışında, ref.: Semikin, 1991; Valiulina, 2005). Diğer taraftan, Bilyar, esnaf üretimi ve esnafların sosyal yapılanmaları araştırmalarında büyük imkânlar sunmaktadır. Araştırmacılar, yeni keşiflerin yanı sıra demirsiz sanayi ve mücevherat endüstrisi, kemik oymacılığı ve mimari gibi alanlarda yeni bulgular vaat eden geniş metalürjik ve seramik banliyö alanlarını henüz daha yeni araştırmaya başladılar. Esnaflar hakkındaki bilgi seviyemizi genişletecek olan Bilyar halkının çok yönlü el sanatları faaliyetlerinin daha ayrıntılı bir araştırması ancak modern teknikler kullanılarak mümkün olacaktır. Bilyar halkının - sığır yetiştiriciliği ve tarım faaliyetleri, avcılık ve balıkçılık gibi diğer ekonomik faaliyetlerinin araştırılmasında da yeni yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bir diğer umut vaat eden çalışma ise, Bulgar kentinin etrafındaki tarım alanlarıyla yakın ilişki içinde olduğu düşünülerek incelenmesidir. Ortaçağ kentinin sosyal ve ekonomik doğası, çevrenin ekonomik yapısı, ekonomik ve demografik potansiyeli ayrıntılı bir biçimde araştırmadan doğru bir şekilde yorumlanamaz. Bilyar yerleşim bölgesindekilerle eş zamanlı olarak yapılan tarihî yapıların ve sonraki Altın Orda döneminde inşa edilen ancak bir bakıma Moğol öncesi yerleşimlerinin bir devamını temsil eden tarihî yapıların arkeolojik araştırmaları, son yılların tarihçiliğinde sıklıkla bahsi geçen Bulgar ve Bulgar-Tatar kültürlerinin devamlılığı meselesine katkıda bulunacaktır.

Nihai bir neticeye bağlanması gereken bir diğer mesele bazı Bulgar araştırmacılarının Bilyar yerleşiminin Moğol öncesi İtil (Volga) Bulgarlarının başkenti olduğu iddia ettikleri tartışmalı konudur. Bulgar müstahkem yerleşiminin "6. tabaka" olarak bilinen kısmından elde edilen verilere ve E.P. Kazakov'un uzun soluklu araştırmalarında elde ettiği materyallere göre; 10. ve 11. yüzyıllarda geniş bir (60 hektarın üzerinde) ticaret ve zanaat alanına sahip erken Bilyar ve İzmer yerleşimlerinden elde edilecek arkeolojik materyallerin karşılaştırmalı olarak araştırılmaları sonucu bir çözüme kavuşmak mümkün olacaktır. Mevcut bilgiler, Bulgar hükümdarı ile Bağdat elçilik heyetinin (922) buluşma noktasının muhtemel lokalizasyonu ve "Rus Ayaklanması" ile ilişmemektedir. Bize göre, bu konuya objektif bir cevap bulmak,

büyük ölçüde Bilyar arkeolojik çalışmalarından elde edilecek başarıya bağlıdır.

Bir başka önemli konu ise, Bulgar kentinin Eski Rus, Orta Asya ve Kazakistan, Orta Doğu ve Batı Avrupa'daki ortaçağ kent medeniyeti sistemi içerisinde; her zaman göçebe ve yerleşik kültürlerin bir sentezi olarak görülen step medeniyeti ile ilişki içerisinde ve nihayet genellikle Büyük İpek Yolu'nun kuzey bölümü olarak görülen büyük İtil Yolu boyunca uzanan ticaret ve zanaat yerleşimleri sistemi içerisinde incelenmesidir.

Araştırmaların nihai gayesi, Bulgar Devleti'nin Moğol öncesi başkentinin gelişiminin çeşitli aşamalarının mimarî görüntüsünün yeniden yapılandırılması, geniş yelpazeli ekonomik ve ruhsal yaşamın, etnik bileşiminin, kentin ve civarının nüfusunun, ekolojik durumunun simülasyonunun ve Batı Trans-Kama'nın merkez bölgelerindeki doğal ve coğrafik vaziyetlerin ortaya çıkarılmasıdır.

Kaynakça

ANNİNSKİİ, S. A. 1940. İstoričeskii arhiv (Tarih Arşivi) III. Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi, 71–112 (Rusça).

ARTEMYEV, A. [I.] 1851. *Jurnal Ministerstva vnutrennih del (İçişleri Bakanlığı Dergisi)* XXXIII (1). Saint Petersburg, 56–74 (Rusça).

ASILGARAEVA, G. Ş. 1997. Huzin, F. Ş. (ed.). *Bilyar i Voljskaya Bulgariya: izučenie i ohrana arheologičeskikh pamyatnikov (Bilyar ve Volga Bulgarları: Arkeolojik Alanların Araştırılması ve Korunması)*. Kazan: Yay. "Fest", 61–63 (Rusça).

_____, 2002. Kazakov, E. P. (ed.). *Voprosi drevney istorii Volgo-Kam'ia (Volga-Kama Bölgesi eskiçağ tarihi meseleleri)*. Kazan: "Master-Line" Yay., 161–165 (Rusça).

ASPELİN, J.R. 1877. *Antiquites du Nord Finno-Ougrien*. II. L' Age du fer Antiquites Permiennes. Helsinki, 100–172.

AYDAROV, S. S., 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniia Velikovo goroda (Büyük Şehrin Araştırmaları)*. Moskova: Yay. "Nauka", 101–112 (Rusça).

AYDAROV, S. S., Zabirowa, F. M. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologičeskoe izučenie tsentra Bilyarskovo gorodişa) (Volga Bölgesi Araştırmalarında yeni Gelişmeler (Bilyar Müstahkem Yerleşimi Arkeolojik Araştırmaları))*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih, SSCB Kazan Bilimler, 46–62 (Rusça).

BAŞKİROV, A. S. 1929. *Materialı po ohrane, remontu i restavratsii pamyatnikov TSSR (Tataristan Sovyet Sosyalt Cumhuriyeti anıtlarını korumaya, tamir ve onarımına yönelik materyaller)*. C. III. Kazan: "Poligrafşkola im. A. V. Lunaçarskovo" Yay., 27–36 (Rusça).

BEGO VATOV, E. A. 2000. Belotserkovskaya, I. V. (ed.). *Arheologičeskii zbornik. Pogrebal'ni obriad (Arkeolojik Yayınlar Koleksiyonu. Cenaze Töreni)*. Seri: Moskova Devlet Tarih Müzesi Konferansları 122: Devlet Tarih Müzesi, 237–239 (Rusça).

_____, Şakirov, Z. G. 2004. Huzin, F. Ş. (ed.). *Arheologičeskie otkritiia v Tatarstane: 2002 god (Tataristan'daki Arkeolojik Keşifler: 2002)*. Kazan: "Master-Line" Yay., 48–50 (Rusça).

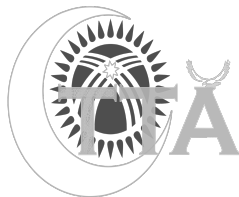
DAVLETŞİN, G. M. 2004. *Oçerki po istorii duhovnoi kul'turi predkov tatarskovo naroda. (İstoki, stanovlenie i razvitie) Tatar halkının atalarının manevi kültürleri üzerine makaleler (kökenleri, kuruluşu ve gelişimi)*. Kazan: "Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo" Yay. (Rusça).

EFİMOVA, S. G. 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniya Velikovo goroda (Büyük kent üzerine çalışmalar)*. Moskova: "Nauka" Yay., 169–185 (Rusça).

_____, 1991. *Paleoantropologiya Povoljiya i Priuraliya (Volga ve Ural Bölgeleri Paleantropolojisi)*. Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi (Rusça).

FLEROV, V. S. 1996. *Rannesrednevekovye iurtoobraznye jilişa Vostoçnoi Evropı (Doğu Avrupa'daki Erken Ortaçağ çadır tarzı yerleşimler)*. Moskova: Rusya İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü (Rusça).

FROLOVA, V. İ. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljia (Arheologičeskoe izučenie tsentra Bilyarskovo gorodişa) (Volga Bölgesi Arkeolojisiindeki Yeni Gelişmeler (Bilyar Mustahkem Yerleşiminin Merkezindeki*

Arkeolojik Araştırmalar)). Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesi, 139–141 (Rusça).

FYODOROV-DAVİDOV, G. A. 1963. Şelov, D. B. (ed.). *Numizmatika i Epigrafika (Nüvizmatik ve Epigrafi)* IV. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yay. 165–221 (Rusça).

GRİGORYEV, V. V. 1836. *Entsiklopedičeskii leksikon (ansiklopedik Sözlük)*. Moskova: “Tipografiya Pliuşara” Yay., 292–293 (Rusça).

GUBAİDULLİN, A. M., Huzin, F. Ş., Şakirov, Z. G. 2016. *Povoljskaya arheologiya (Volga Bölgesi Arkeolojisi)* 15 (1), 223–234 (Rusça).

HALİKOV, A. H. (ed.). 1986. *Posuda Bilyara (Bilyar toprak kapları)*. Kazan: G. İbragimov, Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesi, (Rusça).

_____, 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniya Velikovo goroda (Büyük Kentin Araştırmaları)*. Moskova: “Nauka” Yay., 64–74 (Rusça).

_____, 1991. Huzin, F. Ş. (ed.). *Bilyar – stolitsa Voljskoi Bulgarii (Bilyar – Volga Bulgarlarının Başkenti)*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB Bilimler Akademisi Kazan, 47–60 (Rusça).

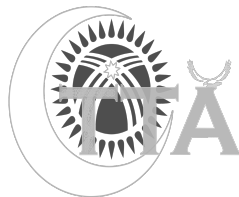
_____, Huzin, F. Ş. 1991. Huzin, F. Ş. (ed.). *Bilyar – stolitsa domongol'skoi Bulgarii (Bilyar – Moğol Öncesi Volga Bulgarları Başkenti)*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, Kazan SSCB İlimler Akademisi Bilim Merkezi Scientific Center, 42–47 (Rusça).

_____, İgonin, N. I. 1974. *Vestnik AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Belleteni)* 7, 67–72 (Rusça).

_____, Şarifullin, R. F. 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniya Velikovo goroda (Büyük Şehir Araştırmaları)*. Moskova: “Nauka” Yay., 75–100 (Rusça).

_____, Şarifullin, R. F. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheolojîçeskoe izuçenie tsentra Bilyarskovo gorodişa) (Volga Bölgesi Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler (Bilyar Müstahkem Merkezi'nde Arkeolojik Çalışmalar))*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSVB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, s. 21–45 (Rusça).

HALİKOVA, E. A. 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniya Velikovo goroda (Büyük Şehir Araştırmaları)*. Moskova: “Nauka” Yay., 113–168 (Rusça).

_____, 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologičeskoe izučenie tsentra Bilyarskovo gorodiša) (Volga Bölgesi Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler (Bilyar Müsahkem Yerleşimi Merkezinde Yeni Arkeolojik Çalışmalar))*. Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 114–118 (Rusça).

_____, 1986. *Musul'manskie nekropoli Voljskoi Bulgarii X – naçala XIII vv. Erken X.-XIII. Yüzyıllarda Volga Bulgarlarında Müslüman Nekropoller*. Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi (Rusça).

HUZİN, F. Ş. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologičeskoe izučenie tsentra Bilyarskovo gorodiša) (Volga Bölgesi Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler (Bilyar Müsahkem Yerleşimi Merkezinde Yeni Arkeolojik Çalışmalar))*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 62–99 (Rusça).

_____, 1985. Halikov, A. H. (ed.). *Voенno-oboronitel'noe delo domongol'skoi Bulgarii (Moğol Öncesi Volga Bulgarlarında Askeri ve Savunma Sistemleri)*. Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 58–90 (Rusça).

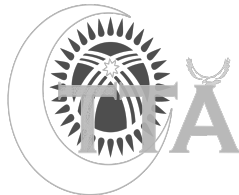
_____, 1989. Halikov, A. H. (ed.). *Rannie bolgari v Vostočnoi Evrope (Doğu Avrupar'da Erken Bulgarlar)*. Kazan: G. İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 64–73 (Rusça).

_____, 1995. *Velikii gorod na Çeremşane. Stratigrafiya, hronologiya. Problemi Bilyara-Bulgara (Çeremşan Nehri Kıyısındaki Büyük Kent. Stratigrafi, Kronoloji. Bilyar ve Bulgar'ın Problemleri)*. Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, Tataristan İlimler Akademisi (Rusça).

_____, 2001. *Bulgarskii gorod v X – naçale XIII vv. (X.-XIII. Yüzyılın Başlarında Bulgar Şehri)*. Kazan: "Master-Line" Yay. (Rusça).

_____, Kaveev, M. M. 1985. Halikov, A. H. (ed.). *Voенno-oboronitel'noe delo domongol'skoi Bulgarii (Moğol Öncesi Volga Bulgarlarının Askeri ve Savunma Sistemleri)*. Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 41–57 (Rusça).

HUZİN, F. Ş., Valiulina, S. I. 1986. Halikov, A. H. (ed.). *Voljskaya Bulgariya i Rus' (k 1000-letiiu russko-bulgarskovo dogovora) (Volga Bulgarları ve Ruslar: Rus-*

Bulgar Antlaşmasının 1000. Yılı Anısına). Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 97–116 (Rusça).

HVOLSON, D. A. 1869. *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavianah i Russah Abu Ali Ahmeda Ben Omar Ibn-Dasta, neizvestno dosele arabskovo pisatelya naçala X veka, po rukopisi Britanskovo muzeia* (X. Yüzyıl yazar başlarında eserini kaleme alan, ilk olarak Britih Museum'un yayınladığı Arap yazarı Abu Ali Ahmed ben Omar ibn Dasta'nın Hazarlar, Burtalar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar ve Russ hakkındaki yazdıkları). Saint Petersburg: İmparatorluk İlimler Akademisi, (Rusça).

İGONİN, N. I., Halikov, A. H. 1975. *Sovetskaya Arheologiya (Sovyet Arkeolojisi)* (1), 102–108 (Rusça).

KAZARİNOV, V. A. 1884. *İzvestiia obşestva arheologii, istorii i etnografi i pri Kazanskom imperatorskom universitete (Arkeoloji Cemiyeti'nin tarihi ve etnografik raporları, Kazan İmparatorluk Üniversitesi)* III. Kazan, 89–127 (Rusça).

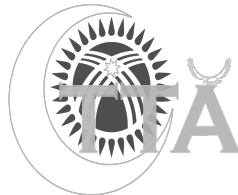
KOÇKİNA, A. F. 1999. Huzin, F. Ş. (ed.). *Mejdunarodnie trgovye puti i goroda Srednego Povoljiya IX–XII vv. (IX–XII. Yüzyıllar Orta Volga Bölgesi Uluslararası Ticaret Yolu ve Kenter)*. Kazan: Mardzhani Tarih Enstitüsü, Tataristan İlimler Akademisi, 132–139 (Rusça).

KOKORİNA, N. A. 1983. Halikov, A. H., Starostin, P. N. (eds.). *Srednevekovye arheologičeskie pamiatniki Tatarii (Tataristan'ın Ortaçağ Arkeolojik Kalıntıları)* Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, 50–69 (Rusça).

_____, 2002. *Keramika Voljskoi Bulgarii vtoroi polovini XI – naçala XV vv.: K probleme preemstvennosti bulgarskoi i bulgaro-tatarskoi kul'tur (Volga Bulgarlarının XI. Yüzyılın ilk yarısı–XV. Yüzyıllar Seramik kapları)*. Kazan: Şigabuddin Mardjani Tarih Enstitüsü, Tataristan İlimler Akademisi; Rusya İlimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü (Rusça).

Lavrentyevskaya letopisi Suzdalskaya letopis po Akademiçeskomu spisku (Akademik Listeye Göre Lavrentyevskaya ve Suzdal Kodekleri). 1962. *Polnoe sobranie russkih letopisei* (Rus Kroniklerinin Tam Koleksiyonu) I. Moskova: "İzdatelstvo vostočnoj literaturı" Yay. (Rusça).

LİKHAÇEV, A. F. 1891. *Trudi VII Arheologičeskovo syezda v Yaroslavle (1887 g.) (7. Arkeoloji Konferansı Bildirileri – Yaroslav (1887))* II. Moskova, 169–197 (Rusça).

MARKOV, A. K. 1910. *Topografiya kladov vostočnih monet (sasanidskih i kufiçeskih) (Doğu Defineleri Topografisi (Sasani ve Kufi c sikkeleri))*. Saint Petersburg (Rusça).

MUHAMADİEV, A. G. 1983. *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII–XV vv. (12.–15. yüzyıllar Bolgar-Tatar Sikke Yapıları)*. Moscow: “Nauka” Yay.(Rusça).

Patriarshaia ili Nikonovskaya letopis' (Patriarchayaveya Nikonovskaya Kronikleri). 1962. Seri: Polnoe sobranie russkih letopisei (Rus Kroniklerinin Tam Koleksiyonu) IX–X. Moskova: “Izdatelstvo vostočnoy literaturı” Yay. (Rusça).

PETRENKO, A. G. 1976. Sedov, V. V. (ed.). *Issledovaniia Velikovo goroda (Büyük Kentin Araştırmaları)*. Moskova: “Nauka” Yay., 228–239 (Rusça).

_____, 1984. *Drevnee i srednevekovoe životnovodstvo Srednevo Povoljia i Predural'ia (Orta Volga ve Ural Bölgesi antik ve Ortaçağ Sığı Yetiştiriciliği)*. Moskova: “Nauka” Yay.(Rusça).

PONOMAREV, P. A. 1919. *İzvestiia obşhestva arheologii, istorii i etnografi i pri Kazanskom imperatorskom universitete (Arkeoloji Cemiyetinin Raporları, Kazan İmparatorluk Üniversitesi'nin Gerçekleştirdiği tarihi ve Etnografik Raporlar) XXX (1)*. Kazan, 45–57 (Rusça).

RIBUŞKİN, M. S. 1833. *Zavoljskii muravei (Trans-Volga Ant) 4 (1)*, 187–202 (Rusça).

RICKOV, N. P. 1770. *Jurnal ili dnevnye zapiski puteşestviya po raznim provintsiiam Ros- siiskovo gosudarstva, 1769 i 1770 g (Rusya Devletinin münferit bölgelerine yapılan seyahatların dergi veya günlükleri, 1769 ve 1770)*. Saint Petersburg (Rusça).

SEDOVA, M. V. 1985. Ribakov, B.A. (ed.). *“Slovo o polku İgoreve»” i evo vremya (“İgor’un seferinin Öyküsü” ve zamanı)*. Moskova: “Nauka” Yay., 357–362 (Rusça).

SEMENTOVSKİİ, V. N. 1939. *Uçenye zapiski Kazanskovo gosudarstvennovo pedagogičeskovo instituta (Fazan Devlet Pedagojik Enstitüsü Bilimsel Belleteri) 1*. Kazan, 130–138 (Rusça).

SMİRNOV, A. P. 1951. *Voljskie bulgarı (Volga Bulgarları)*. Seri: Trudi Gosudarstvennovo istoričeskovo muzeya (Devlet Tarih Müzesi Bildirileri) XIX. Moskova: Devlet Tarih Müzesi Bildirileri (Rusça).

SMOLİN, V. F. 1925. *Materialı po izuçenii Tatarstana (Tataristan Araştırmaları Materyalleri)* 2. Kazan, 5–70 (Rusça).

SPİTSİN, A. A. 1916. *İzvestiya İmperatorskoi arheologičeskoj komissii (İmpatorluk Arkeoloji Komisyonu Bildirileri)* 60. Saint Petersburg, 73–93 (Rusça).

ŞAKİROV, Z. G. 2012. Belavin, A. M. (ed.). *Trudi Kamskoi arheologo-etnografičeskoj ekspeditsii Permskovo gosudarstvennovo gumanitarno-pedagogičeskovo universiteta (Perm Devlet Sosyal Pedagogik Üniversitesi Kama Arkeolojik ve Etnografik Keşfi Bildirileri)* 8. Perm: Perm Devlet Sosyal Pedagogik Üniversitesi, 276–283 (Rusça).

_____, 2012a. *Okruga Bilyara v X–XV vv. (poselenčeskaya struktura, resursnyi potentsial) (10. – 15. Yüzyıllar Bilyar Bölgesi, (Yerleşim Yapısı, Kaynak Potansiyeli)). Doktora Tezi.* Kazan (Rusça).

_____, 2014. Sitdikov, A. G. (ed.). *Rol' Obşestva arheologii, istorii i etnografi i v issledovanii i sohranenii kul'turnovo naslediia Volgo-Ural'ia (Volga-Ural Bölgesi kültür varlıklarını korumada arkeoloji, tarih ve etnografi cemiyetinin araştırma ve koruma çalışmalarının rolü).* Kazan: "İaz" Yay., 148–155 (Rusça).

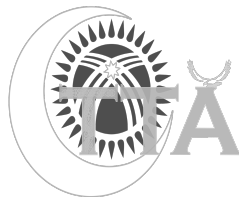
ŞARİFULLİN, R. F. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljia (Arheologičeskoe izuçenie tsentra Bilyarskovo gorodişa) (Volga Bölgesi Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler (Bilyar Müsahkem Yerleşimi Merkezinde Yeni Arkeolojik Çalışmalar)).* Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 101–113 (Rusça).

_____, 1984. Halikov, A. H. (ed.). *Arheologičeskie pamyatniki Nijnevo Prikam'ia (Aşağı Kama Bölgesi Arkeolojik Yerleşimleri).* Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 65–82 (Rusça).

_____, 1999. Huzin, F. Ş., et al. (eds.). *Arheologičeskoe izuçenie bulgar-skih gorodov (Bulgar Kentleri Arkeolojik Araştırmaları).* Kazan: "Master-Line" Yay., 77–89 (Rusça).

TALLGREN, A.M. 1918. *Collektion Zaoussailov au Musee National de Finlande a Helsingfors.* II. Helsingfors.

TARDİ, L. 1982. *Çuvaş studies. (Bibliotheca Orientalis Hungarica.Vol. XXVIII).* Budapeşte: Academiai Kiado, 237–246 (Rusça).

TATIŞHEV, V. N. 1962. *İstoriya Rossiiskaya s drevneișih vremen (Antik Zamanlardan günümüze Rusya Tarihi)* Moskova; Leningrad: SSCB İlimler Akademisi (Rusça).

TOLMAŞEV, N. A. 1884. *Trudı IV Arheologičeskovo syezda (IV. Arkeoloji Kongresi Bildirileri)* I. Kazan: Kazan İmparatorluk Üniversitesi, Tipo-Litografi, 69–109 (Rusça).

TUGANAEV, V. V. 1976. Sedov, V. V. (ed.). *İssledovaniya Velikovo goroda (Büyük Kent Araştırmaları)*. Moskova: "Nauka" Yay., 240–245 (Rusça).

VALEEV, F. H., Valeeva-Suleimanova, G. F. 1987. *Drevnee iskusstvo Tatarii (Tatarların Antik Sanatları)*. Kazan: Tatknigoizdat (Rusça).

VALEEV, R. M. 1995. *Voljskaya Bulgariya: Torgovlia i denejno-vesovye sistemi IX – naçala XIII vv. (Volga Bulgarları: IX. – erken XIII. yüzyıllarında ticaret, para ve ağırlık sistemleri)*. Kazan: "Fest" Yay. (Rusça).

VALEEVA, D. K. 1983. *İskusstvo voljskih bulgar (X – naçalo XIII vv.) (Volga Bulgarları Sanatı (X. – erken 13. Yüzyıllar))*. Kazan: "Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo" Yay. (Rusça).

VALİULİNA, S. 2014. *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry, Leuven (2012)*. Leuven, 285–290.

_____, 2015a. *Journal of Sustainable Development*. Vol. 8, No 4. 292–301.

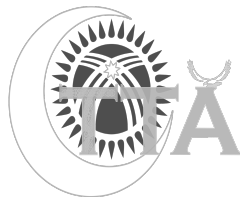
_____, 2016a. *Památky archeologické*. (CVII). 237–278.

_____, 2016b. *Archeologia Polsk* (LXI). 113–169.

_____, 1999. Huzin, F. Ş. (ed.). *Mejdunarodnye svyazi, torgovye puti i goroda Srednevo Povoljia IX–XII vekov (IX. – X. Yüzyıllarda Orta Volga Bölgesi'nde Uluslararası İlişkiler, Ticaret yolları ve Şehirler)*. Kazan: "Master-Line" Yay., 140–154 (Rusça).

_____, 2000. Belotserkovskaya, I. V. (ed.). *Arheologičeskii sbornik. Pogrebal'nyi obriad (Arkeoloji Bildirileri. Cenaze Merasimleri)*. Seri: Devlet Tarih Müzesi Bildirileri 122. Moskova: Devlet Tarih Müzesi, 273–285 (Rusça).

_____, 2004. *Tatarskaya arheologiya. Kazan' i Kazanskoe hanstvo (Tatar Arkeolojisi: Kazan ve Kazan Kağanlığı)* (1–2), 157–191 (Rusça).

_____, 2005. *Steklo Voljskoi Bulgarii (po materialam Bilyarskovo gorodişa)* (Volga Bulgarları Cam Gereçleri: Bilyar Müstahkem Kenti Materyalleri). Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi (Rusça).

_____, 2008. Derevyanko, A. P., Makarov, N. A. (eds.). *Trudi II (XVIII) Vserossiiskovo arheologičeskovo syezda v Suzdale 2008 g. (II. (XVIII) Tüm Rusya Arkeolojik Kongresi, Suzdal, 2008, II. Moskova: "Nauka" Yay., 118–123 (Rusça).*

_____, 2010. *Rus' i Vostok v IX–XVI vekah: novye arheologičeskie issledovaniya (IX–XVI yüzyıllarda Rus ve Doğu Dünyası: Yeni Arkeolojik Araştırma)*. Moskova: "Nauka" Yay., 183–191 (Rusça).

_____, 2011. *Rossiiskaya Arheologiya (Rusya Arkeolojisi) 4*, 119–129 (Rusça).

_____, 2015. Gaidukov, P. G. (ed.). *Steklo Vostočnoi Evropy s drevnosti do načala XX v. (Antik zamanlardan XX. Yüzyıla kadarki dönem Doğu Avrupa Camları)*. Saint Petersburg: Rusya İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü; "Nestor-İstoriia" Yay., 236–261 (Rusça).

VTOROV, A. 1840. *Jurnal Ministerstva vnutrennih del (İç İşleri Bakanlığı Dergisi) XXXVII, (8)*. Saint Petersburg, 180–209 (Rusça).

VYSOTSKIY, N. F. 1908. *İzvestiia obşestva arheologii, istorii i etnografi i pri Kazanskom imperatorskom universitete (Kazan İmparatorluk Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografi Cemiyeti Raporları) XXIV (4)*. Kazan, 340–351 (Rusça).

YANİN, V. L. 1979. Halikov, A. H. (ed.). *Novoe v arheologii Povoljia (Arheolojik izuçenie tsentra Bilyarskovo gorodişa) (Volga Bölgesi Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler (Bilyar Müstahkem Yerleşimi Merkezinde Yeni Arkeolojik Çalışmalar))*. Kazan: Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, SSCB İlimler Akademisi Kazan Şubesi, 100–101 (Rusça).

ZİLİVİNSKAYA, E. D. 1989. *Sovetskaya Arheologiya (Sovyet Arkeolojisi) (4)*, 223–233 (Rusça).

